

talmát az ő múltbeli működésének kifejezéseiben fogalmazták meg. Legjobb példa erre Mk 2, 10: „Hogy pedig megtudjátok, hogy az ember Fiának van hatalma e földön a bűnöket megbocsátani...” Ezekben a mondásokban Jézus már azzal a hatalommal cselekszik, amellyel mint eljövendő Ember fia fog tevékenykedni. Az Ember fia jövőbeli tevékenysége és Jézus múltbeli nyilvános működése azonosulnak. Így láthatjuk összefolyni a múltat, jelent és jövőt, amelynek eredményeként létrejött az evangélium-típusú irodalmi forma mint az őskeresztény egyház egyedülálló alkotása.

Összegezve az elmondottakat, a kiadás-történet valóban jelentős eredményekkel gazdagította a bibliakutatást. Az általa nyújtott új szemlélet birtokában ma már sok kérdést másként látunk és értékelünk, mint a múltban. Nekünk unitáriusoknak kötelességünk megismerni és elsajátítani a tudományos kutatás módszereit és eredményeit, mert biblia-teológiánk csakis ezeken épülhet fel. Az evangéliumok új értelmezése s főként a történeti Jézus az eddiginél valóságosabb beállítása az újtestamentumi teológiában még inkább hozzásegítenek, hogy megszilárdítsuk hit- és életfelfogásunk Jézus-képét.

EGYED AKOS

BERDE MÓZES 1848-BAN

1. Berde Mózes sokirányú és több évtizedes tevékenységének napjainkban minden bizonnyal legkevésbé ismert időszaka az, amely 1848—1849-re, a forradalom idejére esett. Erről az elmúlt két évben több alkalommal meggyőződhattunk, ugyanis a polgári forradalom 125. évfordulójára emlékeztető írások Berde Mózesről alig vagy egyáltalán nem ejtettek szót.¹

Berde alakja az 1848-al foglalkozó történeti munkákban tulajdonképpen akkor kezdett halványulni, amikor a századfordulón s főleg az utóbbi három évtizedben a Gábor Áron-kutatás meglehetősen fellendült. Ugyanis vonzóbb és hálásabb téma volt írni a háromszéki Habsburg-ellenes önvédelmi harc legendás népi forradalmár hősről, mint az említett mozgalom politikai vezetőjéről, akinek a pályája nem volt teljesen töretlen, mert nem volt mentes egyes megingásoktól. Ez a szubjektív történetírói álláspont végül is súlyos tárgyi tévedések forrása lett, hiszen manapság már nem egy összefoglaló jellegű történeti munkában hiába keressük a Habsburg-ellenes népi önvédelmi harc vezetőjének, Berde Mózesnek a nevét. Ennek pedig egyenes következményeként a mai fiatalok tudatából Berde Mózes emléke jórészt kitorlóddott.

A fent érintettekkel kapcsolatban nagyon világosan szeretnénk lezögezni: messze álljon tőlünk úgy idézni Berde Mózes emlékét, hogy valamiféle Gábor Áron „deheroizálás” legyen belőle! Ellenkezőleg: arra kell törekednünk, hogy a tények minél valóságosabb értékrendjének felvázolása által a székely népi forradalmár emléke tisztábban álljon előt-

tünk, mint eddig, hogy alakját a legendák birodalmából — ahova főként a szépirodalom emelte — visszahelyezzük abba a történelmi közegbe, amelyben tevékenykedett, ahol valóságos hős lehet, valahogy úgy, mint a maga helyén Garibaldi.

2. 1848. tavasza új helyzet elé állította az értelmiségieket is: hirtelen kellett állást foglalniuk abban a nehéz kérdésben, hogy milyen párthoz, csoportosuláshoz csatlakozzanak, a társadalom újrendezéséért harcolók táborához-e, vagy a status quo híveihez, esetleg a félrehúzódkhoz. Berde Mózes már jónevű ügyvéd volt, amikor 1848. nevezetes tavaszán a fent említett dilemma benne is felvetődött. Azonban a döntés nála nem vezetett hosszas elbizonytalankodáshoz, mert szülőföldje rövidesen megválasztotta — és ez itt szó szerint értendő — érdekei képviselőjének. Ennek folytán ő már a forradalom első heteiben jelentős és felelősségteljes hivatalt vállalt; tegyük itt hozzá: rendkívül felelős tisztségeket töltött be egészen 1849 júliusáig. A kezdetekről és a szándékról így vallott 1850-ben: „1848 márciusa, amikor a politikai körülmények 8 éves pályámról leszorítottak, és Háromszék követjévé választatám anélkül, hogy kerestem volna; azon hitben, mintha mostan lenne ideje rabigába görbesztett székely katonanépen segíteni és százados jármát szétrombolni, és azon meggyőződésben, hogy nekem jutand a szerencse hozzájuk azon örvendetes üzenettel hazatérni »szabadok vagytok, vége szolgálótoknak« —, elvállalám.“³

Valóban, Berdét 1848 tavaszán Háromszéken a határőr katonai rendek képviselőjükké választották és ő hűségesen szolgálta őket, előbb a kolozsvári, majd a pesti országgyűlésen. Az egyik főkérdés 1848 tavaszán a Habsburg-birodalom céljai érdekében létrehozott határőri intézmény lehetőleg azonnali megszüntetése volt. Nem Berdén múlt, hogy véglegesen ezt a kérdést csak a székely nemzeti gyűlésen sikerül rendezni 1848 őszén. Mint ismeretes az agyagfalvi székely nemzeti gyűlés kiindulópontja lett Háromszék önvédelmi harcának is, természetesen következményei által. Eredetileg Agyagfalván a székely székek védelmének megszervezéséről kellett volna gondoskodni, de a körülmények miatt a gyűlés vezetőségének többsége az azonnali katonai akció mellett döntött, s október 20-a körül a székely katonai tábor kiindult a Habsburg-hatalom erdélyi hadereje ellen, melyet a General Commando irányított.⁴ A székely tábor kiindulásának a kérdésében Agyagfalván heves viták sorozata robbant ki. A Berzenczey László vezette radikálisok az azonnali hadbaszállást követelték, míg a mérsékelték a megütközés elkerülése mellett szálltak síkra, mert a csapatok többségét a harc vállalására még alkalmatlannak tartották. Ezt az álláspontot védelmezte teljes meggyőződéssel és jóindulattal Berde Mózes is.⁵

Berde 1848 szeptemberétől Háromszék kormánybiztosa volt s ebben a minőségében vett részt az agyagfalvi gyűlésen is. A már érintett itteni állásfoglalásából arra lehetne következtetni, hogy azoknak (a később békepártiaknak nevezett) táborához tartozott, akik a Habsburg-hatalommal szerettek volna kibékülni. A valóságban nem erről van szó: Berde Mózes híve volt és az is maradt a nemzeti és polgári szabadságnak, de ellenezett minden elhamarkodott akciót, amely háború veszedelmét idézhette elő a jobban felszerelt és jobban szervezett császári erőkkel. Egyébként is Berde 1848-as tevékenységére nem az agyagfalvi magatartása a jellemző, hanem sokkal inkább a Háromszéken 1848 őszén

és telén kibontakoztatott Habsburg-ellenes önvédelemben vállalt szerepe. Indokoltnak látjuk, hogy a továbbiakban ezt a kérdést tárgyaljuk.

3. Háromszék önvédelmi harcának emléke úgy él a köztudatban — főleg az irodalmi feldolgozások nyomán —, mint a lelkesültség csodája, ahol a forradalmi háború feltételei egyik pillanatról a másikra szinte a „semmitől” születtek meg. Erre a legendára jobb példát keresve sem lehetne találni annál, amely szerint Gábor Áron november 23-án indult el ágyút önteni s 28-án már be is mutatta Sepsiszentgyörgyön a közben elkészült két ágyút. Ez utóbbi történelmi tény⁶, de azt a megjegyzést kell hozzáfűznünk, hogy az ágyúöntést Gábor Áron korábban, hetekkel azelőtt kezdte meg s a sikerig sok nehézséget és kudarcot kellett leküzdenie, és hogy többek támogatásával vitte végbe valóban bámulatraméltó tettét. Anélkül, hogy a lelkesültség nagy jelentőségét kétségbevonók, azt is látnunk kell, hogy Háromszék Habsburg-ellenes népi önvédelmi harcának feltételeit tudatos és szívós szervezőmunka hívta létre s magát a harcot is az tette lehetővé. És ez nem is lehetett volna máskepp olyan rendkívüli körülmények között, amikor a székely haderő gyors felbomlása után a General Commando csapatai megszállták Maros- és Udvarhelyszék területét, „semlegességre” kényszerítették Csíkszékét, miközben a Barcaságon nem jelentéktelen katonai erőt vonultattak fel Háromszék ellen. Nos, az önvédelmet lehetővé tevő szervezőmunkában Berde Mózes talán mindenkinél több lett.

Berde tevékenységének nyomonkövetését ott hagytuk abba, hogy Agyagfalván ellenezte a székely tábor azonnali kiindítását a Habsburg-erők ellen. Mivel nem fogadták el azon tervét, hogy két heti felkészítési időt biztosítsanak a haderőnek, Berde nem vett részt a táborozásban, hanem hazasietett Háromszékre. Itt szeretett volna bizonyítani s valóban bizonyított: olyankor látott hozzá a szék megszerzéséhez, amikor a legtöbben, főként a székely tábor szétszéledése után, teljesen reménytelennek ítélték meg a szék helyzetét. Berde jól ismerte a székely s mégjobban a háromszéki társadalmi viszonyokat és a legfontosabbal, az önvédelem előfeltételének a létrehozásával kezdte meg működését. *Tulajdonképpen szerepe 1848 őszén Háromszéken az volt, hogy személye és politikája által biztosította a rendekre és osztályokra tagolt, belső ellentétektől is megosztott kis társadalom összefogását, erőinek szövetségét s egységes kiállítását a teljes Habsburg-hatalmat restaurálni kívánó General Commando hadereje ellen.* Ezt már Jakab Elek is így látta.⁷

Annál érdekesebb történelmi kérdés ez, mivel Berde nem volt forradalmár, és az önvédelmi forradalmi háború idején is megmaradt baloldali szabadelvű liberális politikusnak, Berde valódi szerepe értelmezésének kulcskérdéséhez érkeztünk. Azok a kortársak, akik ezt nem ismerték fel, vagy a radikális forradalmiságot kérték számon tőle (Március Tizenötödike című lap) vagy — mint a General Commando — felforgató tevékenységgel, ultra-forradalmisággal vádolták — ezúttal a másik oldalról. A valóság pedig az volt, s ezt látni fogjuk, hogy a társadalmi erők szövetségének a kiépítésében Berde Mózes sikereit éppen az előbb érintett sajátos helyzetének köszönhette.

4. Háromszéken 1848. október végén Berde Mózes vezetésével háromtagú kormány alakult. Ennek első jelentős intézkedései közé tartozott, hogy népgyűléseken kihirdette az agyagfalvi határozatokat s kiáltvánnyal fordult a szék lakosságához, melyben a polgári szabadság elvei

mellett tett hitet Abban a következőket szögezte le: „*Jogban és kötelességben a szék minden polgára egyenlő*“ s következképpen „*az eddig fennállott katonáskodási rendszer*“⁸ megszűnik. (A kiemelés tőlem — E. Á.) Ezekből következően a volt nemeseket, határőröket, jobbágyokat és zselléreket, városi polgárokat és tisztviselőket s minden kategóriájú értelmiségieket, függetlenül vallásukra és nemzetiségükre, a törvény előtt egyenlőnek tekintették, akiket egyenlő polgári jogok és kötelezettségek illetnek meg. Bár ezek az elvek a polgári társadalom későbbi gyakorlatában nem érvényesültek teljesen következetesen, kinyilatkoztatásuk akkor Háromszéken talán minden másnál fontosabb volt. És itt nem árt utalnunk arra, hogy bár a fenti elveket már a forradalom kitörésekor kimondották, s azokat részben a kolozsvári országgyűlés is elfogadta, mégis Háromszéken és Csíkban a régi rendszerű határőri intézmény még állt s nem volt véglegesen rendezve a jobbágyok és zsellérek felszabadulásának mindennél fontosabb társadalmi kérdése sem.⁹ Berdeék határozata tehát a legjobbkor jött, mert a Habsburg-hatalmat képviselő General Commando erőivel való megütközés küszöbén a társadalom szövetségét volt hivatott biztosítani. S ezt a célt elő is segítette, mert amint a kérdés egyik kitűnő ismerője írta, az említettek nyomán az osztályok közötti súrlódások legfőbb lapja megszűnt.¹⁰ És ezáltal sikerült megakadályozni egy olyanszerű belső társadalmi forrongás fellángolását, mint amilyen Udvarhelyszéken éppen akkor következett be, amikor Heydte császári kapitány csapatai a szék megszállását hajtották végre. Háromszéken Berdeék voltaképpen megteremtették a Habsburg-ellenes önvédelem társadalmi, népi bázisát, s lehetővé tették a népi tömegek bekapcsolódását a forradalom vívmányainak és a szülőföldnek a védelmébe. Itt jegyezzük meg, hogy ennek a politikának köszönhetően a székely magyarság mellett számos paraszti sorú román család is részt vett a közös erőfeszítésekben, főként a Háromszékhez csatlakozott volt Felső-Fehér megyei falvakban (Árapatak, Előpatak, Hidvég és a többi).¹¹

Milyen tényezők játszottak közre Berde politikai koncepcióinak kialakulásában?

Amint életírója, Benczédi Gergely írta, először is a családi örökség.¹² Berde a háromszéki Laborfalván született, elszegényedett gyakorlatonai családban. Apját a határőri intézmény akadályozta meg a tanulásban (akárcsak később Gábor Áront) s amikor 1834-ben többedmagával mozgalmat indított a határőrök terhének könnyítésére, még rövid idejű börtönbüntetést is szenvedett.¹³ Érthető tehát, hogy a katonai rendszer haladásgátló szerepét gyakorlatilag is és általánosan is ismerő Berde Mózes egyik életcéljának az osztrák mintájú határőri rendszer eltörlését tartotta. Ezért sietett a forradalomban közügyi szerepet vállalni.

Elmondhatjuk, hogy e társadalmi réteg érdekeiért következetesen küzdött, sokszor nagyon befolyásos arisztokraták ellenében is. Utóbbiak károsnak ítélték meg a már készen álló haderő — így a határőr székely ezredek — feloszlását, egyáltalán nem számolva a határőrök vágyaival, akik nagyon gyűlölték azt a határőri rendszert, amelyhez a madéfalvi veszedelem emléke társult. Berde azt vallotta: a katonai terhekben ezután minden társadalmi rétegnek osztoznia kell. A székely katonai rend, érvelt tovább Berde egy parlamenti vitában 1848 nyarán, „Magára nézve kivételt nem kíván. Ő alkotmányellenes, igazságtalan, szerénytelen len-

ni nem kíván. Egyenlő jogot, egyenlő kötelességet óhajt.“ Majd egyesek ellenkező vélekedésére frappánsan válaszolt: „Legyünk igazságosak. Ez a legjobb politika.“¹⁴

Természetes, hogy Berde és politikája népszerű volt a határóri rendeknél s ez 1848 őszén jól gyümölcsözött, mert a szék lakosságának többséget alkotó határórség felsorakozott az önvédelem zászlói alá.

Meg kellett persze nyerni a többi társadalmi erőket is, így a nemesiséget, amely Háromszéken jelentős erőt képviselt. Berde szabadelvű politikáját hajlandó volt követni a kis és középnemesség. Joggal írta Jakab Elek kettős kötődéséről: „A székely katonaság szerette benne a katonafiút, a nemes művelt embert.“¹⁵ S végül meg kellett nyerni a jobbgyságot, amelynek a magatartása nem kis mértékben befolyásolta az erőviszonyok alakulását.

Kétségtelen, hogy a már említett polgári egyenlőségi elvek közzététele, alapot teremtett arra, hogy a volt jobbagyokat és zselléreket is megnyerjék a szövetség ügyének, de nehézséget okozott, hogy Berdének nem voltak közvetlen kapcsolatai a parasztság felé. Mégis, amint a tények bizonyítják, az a vezetési módszer, amelyet Berde kialakított, ezen is segített. Módszerei humanusak és a lehető legközvetlenebbek voltak. Humanizmusát illetően talán elég lesz hivatkoznunk arra, hogy az önvédelem mintegy három hónapja alatt egyetlen embert sem végeztek ki Háromszéken (az áruló Balázs őrnagy kivételével). Ami a közvetlenséget illeti, kézzelfogható tényekre hivatkozhatunk. Már október 31-én köriratban értesítette a falvakat: „a Központi Bizottmány tanácskozásai nem titkon tartanak, sőt azokban részt venni kívánókat szívesen fogadja.“¹⁶ Az ilyen szellemű politikai vezetés által a régebbi rendi jellegű székgyűlésekkel szemben a nagy tömegeket mozgósító népgyűlések kerültek előtérbe, amelyek vagy a székgyűlésekkel együtt, vagy azokkal párhuzamosan ülészttek s a legtöbb alkalommal előbb hoztak határozatokat azokon, mint a hivatalos intézmények. A hajdani öngazgatási szervek valósággal felelevenedtek s a közös erőfeszítés szerveivé váltak. Így sikerült a szunnyadó népi energiák felszabadulását biztosítani s azokat a közös cél: a Habsburg-ellenes népi védelem szolgálatába állítani.

Mi sem volt jellemzőbb azokra a népgyűlésekre, mint a vezetők és a nép közismert párbeszédei, vagy — hogy még egy ismertebb tényre hivatkozzunk — Gábor Áron és a katonai vezetők közti nyílt szóváltás, melynek egyik felejthetetlen épizódja Gábor Áron ágyúöntési fogadalma volt. Gábor Áron éppen e népgyűlések által vált igazi népvezérré s példája a helytállás szimbólumává.

Tudjuk, nagy hiba volna mindezt csak Berde vezetési módszerének a javára írni; az említett hangulat kialakításában számos tényező hatása érvényesült. De még akkor is igaz, hogy a Berde által kezdeményezett módszernek volt köszönhető például a radikális értelmiségiek és forradalmárok — Gál Dániel, Biró Sándor, Matskási Antal és mások — pártjának, az ún. Kiskomiténak szabad tevékenysége. Ez a párt, melyhez népi forradalmárok — Gábor Áron, Turóczy Mózes és mások — is hoztártartoztak, azért volt a legjelentékenyebb mozgósító erő, mert a népgyűléseken a hangadó szerepét vitte. S mert a néptömegek mozgósításának tulajdonképpeni művét a benne tömörülő értelmiségiek és népi forradalmárok végezték el. S végül azért volt felbecsülhetetlenül fontos

a Kiskomité szerepe, mert „nyomás alatt tartotta“ az ingadozókat és a vezetőket, magát Berdét is.¹⁷

5. Azt mondtuk e rövid dolgozat elején, hogy Berde mindent elkövetett a szék védelmi erejének növelésére. Valóban, egyes források szerint már az agyagfalvi gyűlésen érdeklődött az ágyúöntés lehetősége felől¹⁸, majd október 14-én már Gábor Áronnal tárgyalta meg, ezúttal már Háromszéken, a kérdést.¹⁹ Ezt követte a lópor-, gyutacs és salétromgyártás megszervezése, természetesen az arra alkalmas személyek segítségével. Jellemzőnek tartjuk, hogy a népi tehetségek felkutatása a mozgalom egyik erőforrása volt.

Háromszék kormánya már október végén és november elején szaporította a nemzetőri alakulatok számát, majd hadsereggé szervezte az arra alkalmas összes férfiakat, annyira, hogy a legkritikusabb napokon tíz-tizenkétezer fegyveres gyűlt össze a táborokban. Ugyanakkor — s ez ismét jellemző volt Berdére — megpróbálta tárgyalások útján elhárítani a szék megtámadásának veszélyét. A tárgyalások érdekében valóságos kis diplomáciai testületet szerveztek, mely már november 13-án elindult a szék üzenetével Nagyszeben felé a General Commandóhoz. Azonban a küldötteket Brassóban feltartották, s itt kénytelenek voltak bevárni Puchner válaszát. Puchner tábornok teljes és feltétel nélküli meghódolást követelt.²⁰ Mivel ezt Háromszék a leghatározottabban visszautasította, nem maradt más választás, mint a fegyveres önvédelem.

A fegyveres önvédelem elhatározására november 28-án Sepsiszentgyörgyön hatalmas népgyűlés keretében került sor. Ez alkalommal a „feladás“ és a „védelmi“ párt harcáról az utóbbi került ki győztesen. „A tanácskozó népgyűlés ugyan e napon egyhangulag kimondá“ az önvédelmet. Az akkor keletkezett jegyzőkönyv-töredék, amely valamilyen véletlen szerencse folytán ránk maradt, kilenc pontban összegezi a történeteket. Első pontja szerint Berde Mózes (és Horváth Albertet) megválasztották a politikai ügyek intézésére. Katonai főparancsnokká Dobai Károlyt, a második székely határőr gyalogezred volt főparancsnokát nevezték ki. Tehát kettős hatalom keletkezett: polgári és katonai. A végrehajtó hatalom az ún. Kormányzó Hivatal kezében összpontosult, amelyet Berde vezetett. Berde november 30-án körlevélben fejtette ki, hogy az önvédelmet egyedül a népi áldozatvállalás viheti sikerre.²¹ Már ezt megelőzően megkezdődtek a csatározások.

A fegyveres önvédelem végül is sikerre vezetett, mert a széklet a császári csapatoknak nem sikerült megszállniuk.

6. Berde Mózes szerepének tisztázása rendkívül egyszerű volna, ha nem történt volna meg az árapataki szerződés megkötése, mégpedig Berde közreműködésével. Ezt a szerződést a kortársak egy része szűkegtelennek tartotta. Ezekkel szemben nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Háromszék önvédelmében a kimerülés jelei is felbukkantak s arról sem, hogy Berdeék mit sem tudtak Bem tábornok közeledéséről s a General Commandó elfogadta Háromszék legfőbb feltételeit. Tehát az árapataki békekötés nem semmisítette meg az önvédelem vívmányait (bár megnehezítette a szék újjászervezését Bem megérkezésekor). S ha ez így van, a história művelői Berde Mózes helyét csakis a szabadságharcosok között jelölhetik ki, Gábor Áron, Gál Dániel, Biró Sándor és

mások mellett. Orbán Balázs, aki pedig nem osztogatott babért ott, ahol nem kellett, ezeket írta: „Berdének mind „a rend és egyetértés fenntartásában, mind a hadkészületek és hadviseléshez szükséges mindennemű kellékék előállításában, kétségtelenül nagy érdemei vannak.“²²

JEGYZETEK

1. E tanulmány megírása óta megjelent e sorok írójának *Háromszék 1848—1849* (Bukarest 1978; új kiadása, 1979) című könyve, valamint Kálnoki Kis Tamás *Berde Mózes kormánybiztos 1849-ben* (Levéltári Szemle 1976. 1. sz. 105—180) című tanulmánya.
2. Bővebben foglalkozom Berde Mózes és Gábor Áron szerepével a „Háromszék 1848—1849-ben“ című munkámban.
3. Az Unitárius Konzisztórium Levéltára Kolozsvár. Berde Mózes hagyatéka. Az 1850. évi napló.
4. Jakab Elek: *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848—49-re*. Budapest, 1880, 394.
5. Nemes anya Udvárhegyszéken kebelezzett agyagfalvi téren, az ugynevezett Font-sika-pataka mellett őseink tanácskozó és törvényhozó helyén 1848. október 16-án kezdődött és hidvégi Mikó Imre kincstárnok általunk megválasztott székely atyánkfia elnöksége alatt folytatott általános székely nemzeti gyűlés jegyzőkönyve. H. és é. nélkül. 3—4.
6. Nagy Sándor: *Háromszék önvédelmi harca 1848—49-ben*. Kolozsvár, 1896, 23, 43.
7. Jakab Elek: i.m. 457, 505.
8. Kővári László: *Okmánytár az 1848—49-iki erdélyi eseményekhez*. Kolozsvárt, 1861, 111.
9. Egyed Ákos: *Vázlatok a jobbágyfelszabadítás és zsellérkedés történetéhez Háromszéken (1848—1849)*. Aluta, 1971, 235—274.
10. Bakk Endre: *Kézdivásárhely és az ottani Jancsó családok története*. Kézdivásárhely, 1896, 349.
11. Állami Levéltár Kolozsvár. Az 1848—49-i Erekyemúzeum. Életrajzok B., G., Gy., M., N., O.
12. Benczédi Gergely: *Berde Mózsá életrajza*. Budapest, 1901, 11.
13. Állami Levéltár Kolozsvár. Az 1848-as törzsanyag. Számozatlan.
14. Uo.
15. Jakab Elek: i.m. 457.
16. Állami Levéltár Sepsiszentgyörgy. Kézdivásárhely város lt. 87/1848.
17. Uzoni Béli Gergely Jegyzőkönyve 1848-ról. Állami Levéltár Kolozsvár. Az 1848-as törzsanyag. Számozatlan; 1. még *Történelmi Lapok* 1896. augusztus 1—15.
18. Dániel Gábor visszaemlékezései. Szeged, 1938, 22.
19. Jakab Elek: i.m. 435, 505.
20. Béli Gergely: Jegyzőkönyv, idézett helyen.
21. Körlevele a négy királybíróhoz, Állami Levéltár Sepsiszentgyörgy, Honvédelmi Bizottmány iratai, 3. csomó.
22. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. III. Pest, 1869, 187.

BINDER PÁL

A SCHÄSSBURGER—SEGESVÁRI CSALÁD ÉS A KOLOZSVÁRI HELTAI NYOMDA

A kolozsvári nyomda XVI. századi történetével foglalkozó kutatók már régebben felfigyeltek a Schässburger—Segesvári család szereplésére. Aelius Donatus latin nyelvtankönyv Molnár Gergely által átdolgozott